Ажыл төлевиринде чаа чүүлдер

Сөөлгү үеде малчыннар боттарының ажыл төлевириниң, шөлөөзиниң, эмнелге болгаш черле социал хандырылгазының-даа дугайында хөй-ле айтырыгларны көдүрүп келген. Ол бүгү чагааларга үндезилээш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де «Шээр мал кадарчыларының база ыраккы коданнарда мал ажылының оске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын эжижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ында айыткан бир кол чүүл болза, «Улус ажыл-агыйының бүдүрүлге адырларының ажылдакчыларының ажыл төлевирин организастаарын сайзырааңгайжыдарының болгаш оларга тариф ёзугаар шалыңның чаа хемчээлдерин база албан-дужаал шалыңнарын доктаадып киирериниң дугайында» 1986 чылдың сентябрь 17-де СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалынга дүүштүр 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, ыраккы коданнарда малчыннарны тарифтиг ажыл төлевиринче бирги эллчегде шилчидерин совхозтар удуртукчуларынга болгаш профэвилел комитеттериге сүмелээн.

Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле совхозтуң директору баштады тускай комиссияны тургускан турар ужурлуг.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел төп комитеди-биле дугурушкаш, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң 1986 чылдың март 24-те бадылааны чаңгыс аай норма ёзугаар даглыг черлерге төрүүр хой кадарының норма-чижээ бир кижиге-ле 230 баш онаажыр ужурлуг.

Төрүүр хойнуң кадарчыларынга ай санында авансты, V разрядтың тариф ёзугаар шалыңын 4 руб. 06 көпеек кылдыр төлеп берип турган, ам чаа негелде ёзугаар ол төлевирни 4 руб. 98 көпеек чедир улгаттырган.

Ынчангаш ам кадарарының нормазын база тарифтиг чаа төлевирге үндезилээш, хойжу кижи алган продукциязы дээш үзе санаашкынга чедир малчынның ай санында алыр авансызын санап көрээлиңер.

Мурнунда V разрядтың тариви ёзугаар төлевири бир хойну кадарганы дээш ай санында-ла 4 руб. 06 көпеек турда, аванс 53,7 көпеек турган, бир баш хойну кадарарга ындыг. Ону санаарының чуруму мындыг: 4 руб. 06 көп.×365 хонук=1481 руб. 90 көп.: 12 айга=123 руб. 49 көп.: 230 баш=53,7 көп. А ам чаа негелде ёзугаар V разрядтың тарифтиг төлевири 4 руб. 98 көпеек апаар дээн бис. Ооң түңнелинде бир хойну айда кадарганының хөлезини 65,9 көпеек болур. (4 руб. 98 көп.×365 хонук=1817 руб. 70 көп.: 12 айга=151 руб. 48 көп.: 230 хойга=65,9 көпеек.

Ынчангаш мурнунда ай санында авансылаашкын-биле төлевир 123 руб. 49 көпеек турганындан ам 151 руб. 48 көпеек четкен азы 22,7 хуу өзер ужурлуг.

Ындыг болганда төрүүр 460 хойну кадарып турар өгбүле звенозунуң айда алыр авансызы каттышкаш 302 руб. 96 көпеек болур.

Төрүвес хойну (өшкүну) кадарып турар улуска авансты база-ла ынчаар санаар.

Авансылаашкын-биле кады өске немелде төлевирлер-биле малчынның айда шалыңы чеже чеде бээрил ынчаш? Чаа негелде-чурумче шилчээнивис соонда, авансты бир хойну айда кадарганы дээш 65,9 көпеек болур дээн бис азы иниитизи-биле айда 151 руб. 48 көпеек, ол түңге район коэффициентизи—20 хууну немептерге, 181 руб. 78 көпеек болур. (151 руб. 48 көп. ×20%=30 руб. 30 көп.+151 руб. 48 көп.=181 руб. 78 көп.).

Оон аңгыда стаж дээш немелде төлевир турар. Чижээ, кадарчыларның стажын ёзугаар 20 хууну төлээр апаар дийик. 212 руб. 08 көпеек болур. (181 руб. 78 көп.+30 руб. 30 көп. (151 руб. 48 көпеектиң 20 хуузун киреривис ол)=212 руб. 08 көпеек болур. База бир немелде төлевир: класс дээш. «Мал ажылының I класстың мастери» аттыг кижилер шалыңынга 20 хууну немей алыры албан. Ону санаарга 254 руб. 50 көпеек болур: 212 руб. 08 көп.+42 руб. 42 көп. (212 руб. 08 көп.+42 руб. 42 көп.)=254 руб. 50 көп. Малчынның аванс база немелде төлевирлер-биле катай айда алыр акша төлевири ол болур. Оон аңгыда малчынның стажы дээш немелде төлевирни чыл төнчүзүнде санап бээр. Чыл доостурга, ол ышкаш продукция дээш немелде төлевирни азы аренда база ниити алган орулгазын барымдаалап санап бээри база бар. 254 руб. 50 көпеек дээрге, чаңгыс малчынның алыры ол деп чүвени билип алыңар.

Амгы үеде бисте он ажыл-агый—Каа-Хемде «Бурунгаар», «Совет Тыва», «Ленинчи орук», «Енисей», «Кызыл тук», «Улуг Октябрь», Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем», Таңдыда С. Тока аттыг база «Россия», Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтар ук доктаал (№ 1115) ёзугаар малчыннарынга ынчалдыр санап эгелей берген.

Өске арткан совхозтарга база бо ажылды дүргедедир, хамыктың мурнунда шээр мал кадарчыларының төлевирин шак ол аргаже шилчидер херек. Ажыл төлевириниң бо аргазынче шилчирде акшаны дилеп тывар апаар. Оон-биле кады кадарар малдың баш санының чижек-нормазын шыңгыы сагыыр. Чамдык совхозтар хойнуң бир коданга тудар баш санын кызырар талазы-биле шиитпирин хүлээп ап турар.

Бо арганың сорулгазы болза чаа аргаларны, чаа технологияны ажыглап тургаш, продукцияны бүдүрерин болгаш сайгарарын көвудедири, продукцияның шынарын эжижидери, чидириин эвээжедири, керээлиг коллективтерге ажылчыннарның санын эвээжедип тургаш, ажыл төлевириниң фондузун камнаары, үстүнде чүүлдерге үндезилээш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бединдери, эргелел структуразын чурумчудары, ажылдакчыларның санын кызырары, аттестацияны чорудуп тургаш, ажылдаар черлерни таарымчалыг кылдыр тургузары, акша-хөреңгини шын чарыгдаары—бо бүгү чүүлдерге ажыктыг.

Тус черниң байдалын көрүп тургаш, кадарар малдың чижек-нормазын доктаадыры дээрге, совхозтар директорларының боттарының херээ-дир. Ынчаарга чамдыкта көөрге, үндезин чокка ону кызырар таварылгалар бар. Чижек-норманы эвээжедири артык чарыгдал дээрзи билдингир.

«Шээр мал кадарчыларының база ыраккы коданнарда мал ажылының оске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын эжижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериң область чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар малдың продуктулуг чоруунуң өзүлдезин барымдаалап тургаш, малчыннарның материалдыг сонуургалын бедидер сорулга-биле ажыл төлевириниң тарифтиг фондузун 150 хуу чедир улгаттырарын совхозтарга сүмелээн. Ону совхозтарда ажыл төлевириниң дугайында Саазырга киирип болур. Ону совхозтарның директорлары профком база күш-ажылчы коллективи чөвүлели-биле дугуржуп тургаш, бадылап ап болур эргени 1986 чылда-ла берген болгай.

Ам сорулга болза, үстүнде адаанывыс ол доктаалды малчыннар ортузунга ыяк тайылбырлаар, өөредир, ынчангаш оларның ажыл төлевирин шын санап бээр херек.

Эрес-оол МЕҢНИГ-ООЛ.

Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы.

ҮШ-МУҢЧУЛАР 26 ЧЕТКЕН. ЭГЕЗИНДЕ 13 ТУРГАН

1988 чылдың февральда республиканың үш-муңчу саанчыларының клуву тургустунган. Аңаа чүгле ийи ажыл-агыйның — «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчылары негелде ёзугаар кирген турган. Ам ийи чыл эрткенде ындыг саанчыларның саны 2 катап көвүдээн. Чедиишкин аа? Чедиишкин.

Бо аразында клубтуң хуралы 7 удаа болган. Сөөлгү хуралы февраль 14-те профэвилелдериң область чөвүлелиниң залынга эрткен. Аңаа үш-муңчулардан аңгыда 1989 чылда республиканың ажыл-агыйларының тиилекчи саанчылары, АҮК-териң кол зоотехниктери, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргалары, Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери база киришкен. Мурнуку хуралдардан ылгал ол. Мурнакчы арганы нептередир, ону кол-ла харылаар улустарны чалааны черле таварылга эвес. Таңдыда, Улуг-Хемде, Кызыл районда, Чөөн-Хемчикте саанчылар клубтары ажылдап турар, а өске районнарда мынчага чедир тургуспаан.

Бо удаада клуб чөвүлелиниң даргазы, «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Борис Даш-оолович Сат хуралды ажыткаш, чугаалажыр айтырыгларны бадылаткаш, баштай-ла профэвилелдериң область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, республиканың агроүлетпүр комплекизинин ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы **А. Т. Сотпага** сөс берген:

— Бөгүн мында чамдык АҮК-териң кол зоотехниктерин база АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргаларын келдирткен чылдагаанывыс болза, олар чарышты организастаар, нептередир ужурлуг. Бисте амгы үеде үш муң килограмм сүттү бир инектен-не саап ап турар ийи ферма бар, мурнундан бээр-ле ындыг боон келди. А оларга «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярвка фермазы чүге каттыжып болбазын? Ол ышкаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң төп фермазы база. Оларда мал чеми четчир, ниити байдалы эки.

Бистиң бир четпезивис болза, фермаларда инектиң суткүрүнүң үчүү чок. Бодап көрүңер даан: Көк-Тей фермада саар 388 инек бар-дыр. Оларның дөртүнүң бирээзи-ле чылда 5000 кг-ни, а 26 инек 4000-дан 5000 килограммны, 72-зи 3000—4000 килограмм сүттү берген. Шак мындыг үчүт кайы фермадал че? Селекционерлер безин бар болгай, оларның ажылы чүү боон турар чүвел? Эки-ле билдинмес-тир. Төрүүр инектерге зоотехниктиг хайгаарал чок. Бызаадан эгелээш, оларны хайгаараар-ла болгай. Көк-Тейде, Сосновкада база ындыг.

Сагылга-чурум чокта чедиишкинни чедип ап шыдавас бис. «Көк-Тейниң» фермазында чурум дыка шыңгыы. А өске чамдык фермаларны алыр болза, саанчылар бир күнде-даа келбеске, сүт эвээжээр. Бир саалданы эрттирген инектер безеңнээр, ону катап суткүр кылдыр эгидеринге 5-6 хүн керек. Саанчылар ол дугайын эки билир.

Улуг-Хем районда малга чемни болбаазырадып бээриниң бүгү-ле аргалары бар. Кызыл районда база ындыг. Чөөн-Хемчиктиң чамдык фермаларын негелде ёзугаар өөптүг ажылаар болза, ниити байдалдары багай эвес. Сүт саалдазын көвүдедир талазы-биле дээрим ол. Малдың уксаазын черле хынамчалыг көөр херек, эштер.

Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхоз ийи чыл бурунгаар эки уксаалыг 78 инекти садып алган. Оон түңнелинде эрткен чылын ол ажыл-агый бир инектен-не ортумаабиле 2223 килограмм сүттү сагган.

Эрткен чылын ниити республика бир инектен ортумаабиле 1907 килограммны сагган. А 1988 чылда 1740 кг. турган. Ынчангаш эргим үш-муңчулар, силерниң үүнүер, силериң үлегерицер кончуг улуг рольдут. Силериң дуржулганар чүүү көргүзүп турарыл дээрге бисте курлавырлар, аргалар бар-дыр. Дуржулганарга өске өөрүнерни өөредир, оларны эдертир ужурлуг силер.

Амгы үеде кыштаглаашкын чамдык районнарда, фермаларда дыка берге боон турар. Мал чеми чедишпес. Бар чемни камнаар херек.

Мында специалистерни база профэвилелдер райкомнарының даргаларын чыып эккелгенивистиң база бир чылдагааны болза, кыштаглаашкынның байдалын олар ханызы-биле өөренип көрүп, ол ажылды шуут-ла холга алызын дээривис бо. Негелде улуг, харысалга улуг болгай.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң килдис эргелекчизи Шүрүнзе Халбан-Кулакович КУУЛАР:

— Ынчаарга, эштер малчыннар, силер болза чиигелделер, дузаламчылар дугайында эки билген турар ужурлуг силер. Ону эки билбезиңер чаргы-чаалы удаа-дараа үүнүп кээп турар. Ынчангаш пособие талазы-биле чаа чүүлдер дугайын баштай силерге таныштырып көрээли.

Иелерге болгаш биче чаштарга дузаламчы талазы-биле бисте доктаал-шиитпирлер хөй болгай. Оларның бирээзи —1989 чылдың декабрьга чедир иелер бичии уруглары 8 хар четкиже оларга дузаламчы (пособие) алыр эргелиг турду. Ам ону өскерткен. Бүгү-эвилелдиң Профессионалдар Эвилелдериниң Бүгү-эвилел Төп Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар ам иелер бичии уруглары 12 хар четкиже дузаламчы акша алыр. Он үш хар чедерге соксаар. Бирээде, ындыг. Ийиде, не кижи чаш уруун 1 хар чедиг азырап, бажыңынга олурар, ооң шалының төлээр турган болгай. Ам ону база өскерткен: бир чыл алды ай иштинде уруун азырап олурар, ынчалза-даа ол 6 айда ооң шалының төлевес.

Үште, мурнунда, чижээ, саанчы кижи бичии уруун бир чыл иштинде азырап, ажаап олурар аразында, ооң ажылдаар эргези чок. Ам болза долу эвес хүн ажылдап болур. Ол дээш шалыңны алыр.

Айтырыг: — Мен уруум 3 айлыг апаарга, ажылдай бердим. Шалынымдан 50 рубльди тыртып турду, ол шын бе?

Харыы: — Шын эвес, ол акшаны төледип алыр ужурлуг силер.

Дөртте, инвалидтер болгаш пенсионерлер мурнунда ол пенсиялының кырынга немей ажылдаарга, каттышкаш, айда 300 рубльден эртпес деп турган болгай, ындыг айтыышкын бар. Ам ону база солаан. 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, ажылдап турар пенсионер кижи чежени-даа ажылдап ап болур апарган. База айтыышкын бар. Ол бүгү чүүлдер профкомларда бар.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Дадар-оол Сандый-оолович ОЮН:

— Мен силерге, эргим малчыннар, күш-ажылдың намгаладының болгаш социал хандырылганың чамдык айтырыгларының дугайын допчузу-биле тайылбырлаар бодай-дыр мен. Чүге дизе бо талазы-биле чаргы-чаалы бо-ла үнүп кээр боор чүве-дир.

Бирээде, ажылга чаа кирген кижини өөредир. Инструктаж эрттирер, тодаргайлаарга, саанчыны эдертип алгаш, ооң ажылдаар черин көргүзер, чүлер барын, оларныңбиле канчаар ажылдаарын көргүзүп тайылбырлаар. Фермаларда дериг-херекселдер, электри моторлар бар болгай. Оларның дугайын бөдүүнү-биле билип алыр, оларга тайылбырлап бээр. Бо талазы-биле директорлар, ферма эргелекчилери, специалистер-даа эки-ле сагыш салбайн турар.

Шак ындыг тайылбырны эрттиргеш, саанчыны азы кадарчыны-даа өөреткеш, ат салдырып алыр. Делтерге. Чамдыктар боже чогуур кичээнгейни салып турар, а өскелери ёзу барымдаалаар боор-дур. Ол шын эвес.

Ийиде, бистиң фермаларывыс төлевилел ёзугаар тутунганы-даа бар, аңаа бөдүүнү-даа бар. Чамдыктарында хеп уштур, чунар, чем кылып чиир өрээлдери-даа чок, санитар-гигиенаның өрээли ыяап-ла турар ужурлуг.

Үште, тускай хеп-биле малчыннарны хандырар. Саанчыларга чылыг резин сапогтар, аржыыл база ак, кара халаттарны совхозу бээр. Халаска бээр, ооң өртээн совхоз төлөөр, ындыг фонд турар. Чамдык ажыл-агыйлар болза, акша камнаар сорулга-биле арендаже киргеннерни боттарыңар садып алыр силер дээш, тускай хепти берзе-даа, ооң өртээн тыртып ап турар. Ол шын эвес. Профкомнар ону ыяк хайгаараар ужурлуг.

Дөртте, механизастаашкын. Ажыы-биле чугаалаарга, херээжен улус—саанчылар механизация чокта 36-37 килограмм флягаларны ыңай-бээр дажыглап, өдекти бөлүп, үндүр сөөртүп турар. Күш-ажыл камгалалының хоойлузун ёзугаар саанчы кижи үүгле 15 килограммны кодүрер, дажыглаар ужурлуг. Ынчангаш бо талазы-биле негелдени каржызы-биле үреп турар-дыр бис. Ам херек кырында үүнү канчаарыл? Тачкаларны азы идер-тергелерни негээр херек. Ол ышкаш чүдүрүкчү кижи турзун.

Беште, күш-ажылдың хүн чуруму, дыштанылга болгаш шөлээ дугайында үүнү билип алза чогуурул дизе, шөлээдээннерни азы аарый бергеннерни, ынай-бээр баар саанчыларны солуур саанчылар ыяап-ла турар. Шөлээ 24 хонук ажыл хүнү болур. Ынчаарга ам профэвилелдери бо талазы-биле чаа хоойлу төлевилели белеткеп турар. Чогум ындыг хоойлу кажан үнери билдинмес, хөй-ле черлер ону дугуржур апаар.

А. Т. СОТПА:—Ынчаарга эштер, тускай хептиң нормазының талазы-биле үүнү билип алза чогуурул? Бир халатты бүдүн чылда дээн болгай. Негелдези ындыг. Ынчалза-даа ону малчыннар боттарыңар билир силер бүдүн чылда шыдаар бе, азы хоржок бе? Ол айтырыгны күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге тургузар херек. Чуусаазын өскээр көрзүн.

Оон аңгыда идикти чамдыктар боттары садып ап турарын чугаалап турлар. А ылгалын совхоз төлеп бээр ужурлуг. Ол дугайын керээге айтып алыр.

Шөлээ талазы-биле кандыгыл? ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар 1983 чылдан эгелеп, бир чыл ажыл стажтыг саанчы, черле малчыннар —18 хонук, ийи чыл стажтыг апаарга — 20, үш чылдыг болза 22, а дөрт дугаар чыл соонда — 24 хонук дыштаныр. Эн үстү ол. А бир эвес чаш уруглуг болза, ындыг иеге 3 хонукту немей бээр. Ол дугайын база коллективтиг керээге айтыр.

Черле бистиң мында профэвилел райкомнарының даргалары олуржуп турлар. Малчыннарга чиигелделер дугайында керээлерге моон соңгаар ыяап-ла дугуржуп, айтыр-каан турарын чедип ап көрээлиңер. Оон башка хынаарда бергге-дир. Ол-ла чиигелделер дугайы совхозтарда бар, ынчалза-даа малчыннарга ону көргүспес боор-дур.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Өнер-оол Сам-оолович КАРА-САЛ:

— Малчыннарның шөлээзиниң болгаш немелде төлевириниң дугайында бистиң черле чедир тайылбырлавайн турарывыс айтыргларга-ла бар. Доктаалдар, айтыышкынар бар, ону малчыннарга таныштырбас. бухгалтерия ажылдакчылары, специалистер, профкомнар боттарының столдарында шыгжап алган чыдар. Ынчаарга ам СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалын (1982 чылдың май 24-те үнген. № 436) ёзугаар 1984 чылдың январь 1-ден эгелеп, стаж дээш малчыннарның шөлээзинге 2 хонукту немеп бээр ужурлуг. А бир эвес малчынның стажы үзүктели берген болза, ону катап санап эгелээр, а бир эвес бодунуң буруузу-биле эвес үзүктелген болза, ону санаар.

Оон аңгыда, класс дээш немелде чүл дээрге, республика клувунуң кежигүнү апарган саанчылар «Мал ажылының 1 класстың мастери» деп атты чайгаар-ла алыр болгаш шалыңы 20 хуу немежир. Ол талазы-биле чүгле Агроүлетпүр эвилелдиң дужаалы үнер, ындыг саанчыларга документ тыпсыр. Ону чамдык черлерде тоон көрбейн турар. А ийиги класстыы болза, аңаа 10 хууну немей төлөөр. Классты аттестация комиссиязы тыпсыр. Чаңгыс черге үзүктел чок ажылдан келгеннерге база немелде төлевир турар. Ол талазы-биле 1982 чылдың ноябрь 5-те ВЦСПС биле ССРЭ-ниң Күш-ажылдың күрүне комитединиң кады үндүрген доктаалы бар. Ол ёзугаар чаңгыс-ла коллективке 2—5 чыл чедир доктаамал ажылдаан малчыннарга шалыңны 12 хуу, 5—10 чыл чедир 15, а 10—15 чыл чедир, оон көвүдээрге 25 хуу улгаттырар.

Оон аңгыда, керээде малчыннарның төлевири домейле ындыг болур. Класс дээш ай санында төлөөр, а стажы дээш чыл төнчүзүнде.

«Көк-Тейден» Нина ЧАДАМБА: — Бис-ле стаж база класс акшазын албайн турар бис.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Ирина ОЮН:

— Бистиң фермада пландан ажыр алган продукция дээш, ооң үүгле 20 хуузун төлеп бээр. Керээде айытпаан бис. Бо чылын харын 18 хуузун төлөөр бис деп турар-дыр.

РЕДАКЦИЯДАН: Ол ышкаш тускай хеп бергеш, ооң өртээн дорт чарыгдалдардан тыртып ап турар таварылга база бар. Черле ынчаш ажыл төлевиринде дыка-ла хажыдыышкыннар бары үстүнде чижектерден илден-дир. Профэвилел органнары ону ыяаар, холга алыр херек.

«Көк-Тей» совхозтуң саанчызы, үш-муңчулар клувунуң чөвүлелиниң даргазы **Борис Даш-оолович САТ:**

— Бистиң ферма 1989 чылды бир инектен ортумаабиле 3343 килограмм сүттү сагган, саткан сүдүвүстүн 82 хуузу бирги сорттуу болган. 100 инектен 84 бызаа алдывыс.

1982 чылдан бээр инектеривистиң продуктулуг чоруу дыка көвүдээн, уксаазы эжижип турар. Үргүлчү солуп ап турар-дыр бис. Ынчаарга ам инек бүрүзүнге тускай учет турар. Бисте 4 инектиң чылда бирээзи-ле 5000 килограммдан хөй сүттү берди, 210 инектиң бирээзинден-не 2500—3000 килограмм чедир сүттү сагдывыс.

Кол-ла чүве — технология, хүн бүрүде хыналда, хайгаарал херек. Мал чеминиң шынарында, чөп ажыглаарында. Улуска таарымчалыг чүүлдерни тургузуп бээриңде, оларның мергежилинде, кызымаанда. Дыңнаарга ам чамдык фермаларда мал чеми четчир болур, а сүт эвээш.

Бистиң фермада ажылдаарынга таарымчалыг чүүлдер бар: столоваялыг, хеп чуур черлиг бис, 65 биче чаштар турар ясли-садик, клубтуг бис. Чайын столоваядан хүнде бир катап халас чемненир-дир бис, саанчылар, кадарчылар-даа. Шак ынчаар шиитпирлеп каан: Хууда инектериг бис. Хереглээн улуска хаванны, бызааларны-даа совхоз садып турар. Хууда малга чемни база садып турар.

Бисте ниитизи-биле 62 ажылчын бар. Коллектив керээзи-биле ажылдап тур бис. Бот-бодувуска негелде улуг. Эртнен күзүн 10 саанчы база 6 кадарчы халас путёвка-биле даштыыже туристеп чораан.

Чыл түңнелинде чарыштың тиилекчилерин эки шаңнап, мактап турар. Фермада 15 саанчы бар. Олардан 3 кижи бир инектен-не 4000 ажыг килограммны сагды. А 3000 ажыг килограмм көргүзүглүглер улам көвүдээн. Кадарчылардан Андрей Сагаачы, Владимир Сат олар шаңнаттылар. Бызаа ажаакчылары база эки ажылдап турар улус.

Бистиң бригадиривис Игорь Петрович Сагоянның кызымак ажылын черле мактавас аргавыс чок. Кончуг шимченгир, соруктуг, ёзулуг организакчы, улусту хаара туду билир кижи.

Бисте четпестер чок эвес, бар. Бир неделя эрткенде-ле саанчылар, кадарчылар чыглып алгаш, ажылды түнээр бис. Эң ылаңгыя кайы-бир саанчының көргүзүү кудулаан болза, ону дораан ылавылаар бис. Буруулугларга хемчег хүлээдир, алыр акшазын кудуладыр.

Чайгы үеде одарывыс аажок чедишпес. Хову одары. Ынчангаш үнүштер тарып алгаш, ону удур кескеш, малга каап бээр улус бис. Силос база эвээш. Четпес-ле чүүлдеривис бо.

Бистиң саанчыларның чедиишкининиң бир кол чылдагааны дээрге, инекти чаш бызаадан эгелээш азыраары, хайгааараары, чемгереринде деп бодаар мен. Инек бүрүзү тускай учёттуг. Хар-назыны, кажан тарып боозатканы, кажан төрүүрү, инек төрүүр кажаага кажан эккээри, ооң продуктулуу — шупту чүүлдерни бижип, демдеглеп турар бис. Эң ылаңгыя төрүүр инекти 15 хонук бурунгаар аңгы кажаага эккээр, ону дыштандырар. Инекти бистер черле төрүүр чеде бергенде, 1,5—2 ай бурунгаар-ла тускай хайгааараар бис. Дыштандырар херек. Дыштандырбаска суду эвээш болур чүве. Оон эмиин безин нугул, массажтап алыр. Ындыг таварылгада инек чайын хүнделе 20—25 килограммны бээр, ынчаар белеткевеске суду оон барык ийи катап эвээш болур чүве.

Бызааны ажаап азыраар талазы-биле дуржулгавыс чүл дээрге, инекти саап-саап алгаш, оон бызаазын эмзирер бис. Ында база ужур бар чадавас. Ол ышкаш шаанда өгбелерни ажыглап чорааны эки дуржулгазы бар чүведир бо: бызаага сүт-биле кады чойган чөвүрээзин хайындырып бээр. Ону 3 чыл улаштыр шенеп тур бис, дыка эки-дир.

Мария Ивановна Бородина эрткен чылын бир инектен-не 4150 килограмм сүттү сагган. Ол дээрге республикада бирги черде көргүзүг. Ийиги черде Б. Д. Сат — 4084, а үшкү черде хоочун малчын, пенсиялай берзе-даа, ажылдап турар саанчы Махова Сереновна Монгуш — 4056 килограммны сагган.

Боларның дуржулгазы черле чүдел, чүнүн ачызы-биле ынча хөй сүттү саап алганы деп айтырыг клуб кежигүннерин сонуургадып турары чөп. Аңаа допчу харыы мындыг:

Мария Ивановна БОРОДИНА:

— Мен ажылга эртенгиниң 5 шакта кээр мен. Дораанда чемгерип эгелээр, борбаанды бээр, суггарар, чуданы хүнде ийи катап бээр бис. Бирээзин эртен, саалда мурнунда.

Инекти саалдага эки белеткеп алыры чугула. Эмиглерин чуггаш, массажтап нугул алыр мен. Малга черле каржы болбас, чедип келгеш, оларым-биле чассыдып, чугаалажыр мен. Дырбап, чассыдар. Ооң соонда аппараттарны ажылдадыптар мен.

Бо чылын шөлээ-даа үнмедим. Дыштаныр хүн-даа чок ажылдадым. Чамдык өөрүм база ынчалды. Хөй сүттү ынчангаш саап алдывыс.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА.

Республиканың үш-муңчулар клувун тургусканы черле дыка ажыктыг боон турарын эрткен чылдар бадыткап келди. Мурнунда биске бир инектен-не 4000 ажыг килограмм сүттү чаңгыс-ла саанчы сагган. Ам үш апарган. Ол ышкаш клуб кежигүннери немешкен. Оларны хүлээп алган.

Саанчыларның аразында чугаалажып, дуржулга солчур айтырыы-ла хөй. Шынап-ла, бистин амгы байдалыска бир инектен чылда 4000 килограммны канчап саптарыл, ооң чылдагааны үүдел? Мындыг айтырыгны Бии-Хемден келген саанчылар көк-тейжилерден салып турду. Ынчалза-даа аңаа долу харыы болбады. Бодап көөрге, улусту баш бурунгаар белеткевээн, сагындырбаан-даа хевирлиг. Ол ышкаш баштай төрээн инектерни саалдага өөредириниң дугайын база малчыннар сонуургап турары чөп. Ол талазы-биле дуржулгазын О. Донгурак (Дуржулга станциязындан) допчулап таныштырган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дуржулганы саанчылар ыяк билип алыр ужурлуг. Шын харыы, чамдыкта малчыннар дуржулгазын боттары чугаалап шыдавас-даа болгуулаар, а ол таварылгада специалист ниити азы бригадир клубтуң кежигүннериниң тайылбырлап бээр кылдыр, шак ынчалдыр организастаар болза эки. Бо удаада клуб кежигүннериңе социал айтырыглар талазы-биле тайылбырлап бергени эки.

База бир айтырыгны саанчылар сонуургап турду: ам чамдыкта дыңнаарга инекти хүнде 3 катап сагганы дээре дээр-дир. А Көк-Тейниң саанчылары ол арганы боттарынга шенеп көргеш, түңнел эки эвес, ийи саары-биле демей болган, ынчангаш соксап кааннар.

Үш-муңчу саанчыларның чедиги ужуражылгазының киржикчилери республиканың ферма ажылдакчыларынга кыйгырыг хүлээп алган. Сорулга болза ол кыйгырыг иаа-ла саазын кырынга эвес, харын амыдыралга херек кырынга ону боттандырар талазы-биле хемчеглерни СБФ-лериниң удуртукчулары, зооветспециалистер база профкомнар, райкомнары алыр ужурлуг. Саанчылар клувун тургусканы дээрге, чарыштың бир эн дээштиг болгаш солун хевири-дир.

Арынны бистиң корреспондентилеривис Седен ХЕРТЕК биле Ондар ОХЕМЧИК (фото-чурук) белеткээн.

Выйгырып тур бис

КАНДИДАТТАРНЫ АРАЛАЙ КӨРҮП БОЛБАС

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң соңгулдаларының харыысалгалыг үе-чадазы улус депутадынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражыышкыннары калбаа-биле чоруп турар. Чамдык черлерде болуп эрткен ужуражылгаларда агитация ажылдарының чоруп турарында хажыдыышкыннарның, чаңгыс талалай көөр чоруктуң илереттинип турары депутатка кандидаттарның бүзүреттирген кижилерин дүвүреднип турар.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларының 9-ку эгезинниң 8 үүлүнде мынча дээн: «Улус депутаттарыныг кандидаттар оларны депшиткен үезинден эгелеп соңгулда мурнуңу кампаниязынга дең байдалбиле кирер».

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дугайында хоойлуларында соңгулда мурнуңу агитациязын чорудар эргезин хостуг боттандырарынга күш ажыглаар, мегелээр, кыжаныр, өске-даа аргалар-биле шаптыктаан кижилер харыысалгага онаажырыш айыткан болгай. Ындыг турбуже, чер-черлерде партия, совет органнарның төлээлери, республика төвүнден келген сургакчылар чон аразынга дең эвес агитация чорудуп, үстүкү черлериниң сүмезин ёзугаар «херектиг» кижилерни адап, сүмелеп турар чорук, ол ышкаш СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң аппарадында чамдык депутатка кандидаттарны аралай көөр хөөннер илереттинип турар.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң соңгулда хоойлуларында партия, совет органнарның ындыг янзылыг агитация чорудары көрдүнмээн. Оларның хүлээлгези депутаттың кандидады дээш дең талалыг ажылды чорудары, совет соңгулда системазының демократчы байдалын чонга пропагандаалаары, ооң амыдыралда боттаныышкының лекция, беседага, темалыг кежээлерге чугаалап, семинар-хуралдарга идеология активни өөредип, чонга чедирери болур ужурлуг.

Ынчангаш бистер, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 870 девискээр, № 130 национал-девискээр соңгулда округтарының болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының № 106 соңгулда округунуң талазы-биле депшиттирген чамдык кандидаттарның бүзүреттирген кижилери, республика девискээринде тургустунган бүү соңгулда округтарында соңгукчуларны РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтеринге соңгулдалар дугайында хоойлуларның хажык чокка сагыттышган турарын чедип алырынче: соңгулда округунуң ажылынче партия, совет, өске-даа органнарның холгаарлаашкынын болдурбазынче, кандыг-бир эрге-дужал ээлеп турарларның хажыызындан ыйыдыышкын кылыр чоруун бүрүү шаварынче: ужуражылга хуралдарынга соңгукчуларның хостуг санал берип, чүве чугаалаар эргезин кызыгаарлаар, үзе кирер чорукту болдурбазынче: соңгулда дугайында хоойлуларда көрдүнген кижилерниң, организацияларның агитация кылырындан аңгыда кандыг-бир өске күштериниң аңаа киржиэин хоруурунче ыйгырып тур бис.

Ыйгырыгны чер-черлерде соңгулда комиссиялары, соңгукчулар ынчаңгайлыг өөренип көргеш, бистиң ыйгырыг саналывыска хамаарыштыр боттарының арга-сүмелерин киирериниң күзедивис.

Долгар ОЮН-БАРТАН,
Шурун-Кара КОЧАГА,
Клара ТАНОВА.

№ 4 ОПТУ — АЖЫЛЧЫН КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭР ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

ТҮҢНЕП ЧУГААЛААРГА...

Бөгүн Кызыл хоорайның тудугжуларның профессионал-техниктиг № 4 училищезі бодунуң үндезилеттинип тургустуганындан бээр 25 чыл оюн демдеглеп турар. Чүү турганыл, амгы үеде чүвүс барыл, бистиң тудугжу училищевистиң келир үези кандыг болурул?

Тыва АССР-ниң чазааның эгелээшкини-биле училищени 1965 чылда үндезилеп тургускан. Ынчан ХПТУ-35 (амгы ОПТУ-4) Кызылдың барыын талазында тудугжулар сууржугажынга ыяш барак бажыңга турган. 600 олуттуг чаа бажыңче училище 1972 чылда көшкен. Ол эгезинден тура бөгүнге чедир училищениң база бүдүрүлгези — «Тыва тудуг» трест. Чээрби беш чыл дургузунда училище 8-10 аңгы тудугжу мергежилдерге 10 муң хире ажылчыннарны треске болгаш республикага белеткеп берген.

Бистиң училищевистен дыка хөй төлептиг кижилер үнген. Олардан дыка хөй кижи профессионал белек мергежилди чедип ап, республиканың алдарлыг тудугжулары болган. Оларның шуптузунуң аттарын адап санаары берге. А оларның тудуп тургузушкан база тудуп турар объектилериниң чежезин ол дээр. Доозукчу тудугжуларывыстан каш-ла кижиден сактып адаайн: Б. Б. Ешзак, Н. Б. Донгак, З. Б. Донгак, И. М. Лубошникова, Е. Н. Балабанов, В. М. Пушкарев болгаш ооң-даа өскелер боттарының бүдүрүкчүлүг күш-ажылы дээш чазактың шаңналындаа, күш-ажылчы коллективтерниң хүндүткелин-даа чаалап алганнар.

Тускай инженер-педагог эртемни чедип алгаш, төрээн училищезинде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери болуп ажылдап чедип келгеннер база бар. Чижээлээргe, Т. В. Сагалакова — профтехөөредилгениң тергиини, бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери, бодунга төлептиг салгал — бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлерин ол белеткээн. Светлана Шалык, Татьяна Чечекпаа, Валентина Фёдорова болгаш ооң-даа өскелер республика тудугларында ажылдап турарлар. Т. М. Нурсат, М. М. Оюн, О. С.-Д. Сат, Н. Л. Спрыгин, В. Г. Шубин, А. Г. Карашпай болгаш училищениң ооң-даа өске доозукчулары ол-ла училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери.

Училищениң тургустунган хүүнден эгелеп бо хүннерге чедир ажылдап турарлардан РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң алдарлыг мастери, оң удаа доозукчулар доостурган, ол дээрге барык 300 хире кижи, А. А. Юшкова, училищеде күш-культура башкызы А. Ж. Бархонов оларның күш-ажылчы үлүүн онзалап демдеглексээн мен. Күш-культурага хандыкшылдыг сургуулдар күш-ажылга база чедиишкиниг болурун практикадан көрүп тур бис.

Красноярск крайның Ермаковское районунуң Үстүү-Усинск суурунга 8 классты 1966 чылда доозкаш, Кызылга кээп, ынчангы ХПТУ-35 деп адап турган, амгы ОПТУ-4-ке өөренип кирдим. Бөлүүвүс интернационалчы, мастеривис Галина Ивановна Сокольникова турган. Башкымның — мастеримниң ынчангы берген билиин, мергежилин бо хүннерде ажыл-ижимге ажыглап, ооң эргим овур-хевирин ам-даа сактып, бодап чоруур мен.

Сургуул чылдарымда бистиң бөлүүвүстүң өскелерден онзагай турганын утпаан мен, интернационалчы найырал бисти өөредилгегедаа, күш-ажылга-даа каңнап каан. Коллективке найырал бижыгда, сагылга-чурумдаа, өөредилге-даа эки боор чүве. Бот-тывынгыр уран чүүлге, спортчу маргылдааларга шаңналдыг черлерни ап турганывыс — найыралывыс херечизи. Хөй-иинти ажылдарынга болгаш өөредилгеге чедиишкиннеривис дээш бүдүн бөлүк Шушенское баар шаңнал алганывысты, ынаар чораанывысты утпас мен. Чүге дизе ол бисте үнелиг, училищевиске аар өртектиг-даа болза, чоргаарланчыг шаңнал болган. Амты үеде ооң сургуулдары кайнаар-даа, даштыкыже безин чоруп турар-дыр.

Бүдүрүлге практиказынче күзелдиивис-биле үнүп турдувус. «Тудугжу мергежил эң хүндүлүг, маляр — база-ла тудугжу» — деп, кеззэде-ле кады чоруур мастеривис Галина Ивановна чагыыр чорду.

1968 чылда училищени доозуп алгаш, 48 дугаар тудуг эргелелинге ажылдап киргеш, ам ында 22 чыл ажылдап тур мен. Кандыгдаа ажыл хүндүткелдиг. А бистиң республикада тудугжунуң күш-ажылын бедик үнелеп турар. Биске аныяктар бо-ла ажылдап чедип кээр, ынчалза-даа оларның холу, чүге-ле ийик, салдынчак боор-дур. Тудугжу деп мергежилди оларның чедир үнелевейн турары көскү.

Чээрби ажыг чыл буруңгаар кады өөренип чораан эштерим Татьяна Сагалакова — тудугжу, Ирина Лубошникова училищеде ажылдап турар. Бистер ыпнаш мергежилин кагбаан, чонунга бараан бооп чоруур тудугжулар эвээш эвес. Мергежилинге бердинип ажылдаары кижиниң бижыг туруштуундан хамааржыр боор чүве.

Училищениң юбилейи-биле холбаштыр коллективке чогаадыкчы чедиишкиннерни, сургуулдарга бижыг билигни күзевишаан, мергежилин солуразын оларга чагыксаар-дыр мен.

Валентина БОРБАК-ООЛ.

48-ки тудуг эргелелинде штукатур-маляр, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу.

Ында 900 ажыг сургуул өөренип турар

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ МЕН

1989-1990 өөредилге чылында 730 сургуул хүлээп алыр тургаш, 907 кижини хүлээп алдывыс. Чылда ортумаа-биле 803 кижи кылдыр алыр болза, ол хире кижиге акша-хөреңги чарыгдалы 2 млн. рубль ажыл турар.

Училищеде ийи өөредилге корпузу бар, ийиги корпусту 1989 чылда тудуп дооскан, общежитие-биле аргыжар чылыг өдүүлүг. Чуртталга корпузунда спорт, хуралдаар залдар, столовая, буфет, хеп үштур чер ажылдап турар. Ол бүгүнү эде мергежил чедип ап турар эвес, а кандыг-бир продукция бүдүрүп, билиг-мергежилин улам байыдып турар. Ол дээрге чада, балкон дуглаглары, демир четкилер, үзүн сандайлар болгаш ооң-даа өске үүлдер болур. Оларны сургуулдар база бүдүрүлгениң тудуг эргелелериниң чагыын ёзугаар күүседип турар. Ол ышкаш олар чоннуң хереглеп бараанларын (табуреткаларны, маскаларны, кескилерни, хүл-үзарларны, эжик болгаш соңга блоктарын) база бүдүрүп үндүрүп турар. Ындыг продукцияны көвүдедир кылып болур арга бар, ынчалза-даа Курплан, биске план онаап тургаш-даа, тудуг материалдары-биле чедир хандырбайн турар. Бүдүрүлге практиказының бүгү дургузунда сургуулдар (бөлүк бүрүзү планныг) эрткен 1989 чылда 200 муң рубль ажылдап алган, ол дээрге планныг онаалдаларын сургуулдарның 139 хуу күүсеткени-дир. Өөредилге-бүдүрүлге ажылдарындан кирген орулга училищениң материал-техниктиг базазын быжыглаарынче үнүп турар. Училище хууда тудуг кылырынга бодунуң күүнүн шенеп турар. Эрткен чылын ийи квартиралыг чуртталга бажыңын тудуп алдывыс. 1990 чылдың планында гараж, 30 тонна ногаа шыгжаар чер болгаш чуртталга бажыңнарының тудуглары кирип турар. Музей болгаш профтөп тургузуп алыры база сорулгавыс. Кылыр ажылдар-ла хөй.

Училищениң базазында ПТУ сургуулдарының ырының болгаш танцының республика ансамбли каш чыл улаштыр ажылдап турар. Бистиң сургуулдар концерти-биле дыка хөй хоорайларны кезээн. Аас чогаал коллективи — Красноярскиге болган зона көрүлдезиниң лауреады болгаш Белгородка болуп эрткен Бүгү-россия конкурузунуң дипломантызы. Танцы коллективи Кремльде Съездилер ордузунуң сценазынга база ооюнун көргүскен.

Инженер-конструктор Б. Ч. Гомбоевтиң чогаадыкчы мастерскаязы-биле харылзаа тургустунган. Тыва улусчу хөгжүм хереклелериниң бирги бөлүү белеткеттинген. Ол хереклелерни кириштиргеш, уран үүл удуртукчузу Т. Т. Балдан оркестр тургускан. Сургуулдар ийи чыл дургузунда ол хөгжүм хереклелеринге ойнап өөренип алган. Ийи сургуул Иван Амырта биле Херел-оол Хертек национал хөгжүм хереклелери чазап кылырынга өөренип алгаш, белеткекчи-мастерлер дипломун камгалап алганнар.

Училищеде болгаш общежитиеде катай 18 бөлүм болгаш спортчу 16 секция ажылдап турар, сургуулдар хостуг үезин ында ажыктыг эрттирип турар. Училищениң амыдыралын көргүскен фильм безин көстүп келген. Ол дээрге башы В. К. Гущиниң удуртуп турары бөлүмнүң ажылынып түнели-дир.

Дыка хөй эки ажыл-херектер болгаш чаңчылдар бистиң коллективте бар. Ынчалза-даа бо хүннерде шинтпирлээр ужурлуг айтырыглар, сургуулдарның талазындан корум-чурум хажыдар бээр чоруктар бар болуп турар. Өөредилге программазы тодаргай эвес, кабинеттер дерилгези эргижирээн, өөредилге номнары эртемтехниканың бөгүнгү деннелинден чыдып каап турар.

Анатолий СУМЕНКОВ.
Училищениң директору.

ЧҮГЕ ҮНҮП ЧОРУТКАНЫЛ?

Ыраккы Мөңгүн-Тайгаже «Шыныың» корреспондентизи аңаа аттанмаан. Чүү-даа чүве уктуг, дөстүг болгай. Ол Бай-Тайганың Кызыл-Дагга болган бир хуралдан эгелээн. Ында округтан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен, ук районда улусчу контроль комитединиң даргазы К. С. Дилакка соңгукчулар-биле ужуражыышкын үезинде «Шын» солунга эрткен чылдың сентябрьда үнген шүүмчүлелге хамаарыштыр айтырыг салган. Аңаа К. С. Дилакты шүүмчүлээн турган. Ук айтырыгга харылап тура, Киров Салчакович солунда үнген шүүмчүлелдиң үндезин чогул, ол дээрге аңаа удур калбарган ажыл дээрзин бадыткаарын кызыткан.

Аңаа тайылбырны бээри-биле солуннуң редколлегия кежигүнери Кызыл-Дагга чедип, соңгукчулар-биле ужурашкан-даа. Ынчалза-даа К. С. Дилакка хамаарыштыр редколлегия аңаа чыылганнарның чамдыктарын бүзүредип шыдаваан, харын-даа чамдык кижилер редакцияның ажылдакчыларының тайылбырынга дуй шавыышкынны кылган.

Ынчангаш чеже-даа күзенчиг эвес турган болза, эрга пече эглір ужурга редакция ынчаар таварышкан.

К. С. Дилак улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Соведениң күүскомунуң даргазының албан-дужаалынга ажылдап турган үезинде районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге үлүг-хуузун киирип келгенин районнуң чону үнелеп турар. Бо талазы-биле кандыг-даа маргылдаа турбас ужурлуг. Районга элээн каш чылдарда ажылдап, чурттап каапкан, аңгы-аңгы ажылдарга ажылдап чораан, райкүүском даргазынга чедир депшип келген удуртукчузунга мөңгүн тайгажылар баштайгы удаа-ла дыка-ла идеген турганнар.

Ынчалза-даа тыва улустун «Ынанганың бажыңы чизин» деп үлегер чугаазы бар. Шынап-ла, Киров Салчакович Дилак райкүүском даргазының албан-дужаалынга саадалкан соонда, ооң «чези-холазы» көстүп келген. Ооң ажылының стилинде болгаш методтарында таарымча чок үүлдер хоолдур деп чүвени чон эскерип каан. Райкүүскомнуң килдистериниң ажылдакчыларындан эгелээш К. С Дилактың аактыг сөзүн, халалыг чемелээшкинин, карааышкынын дыңнаан кижилер көвүдеп эгелээн. Ооң адының кырынга шыныг шүүмчүлел кылыптар болзуза, кара шорун-на деп, күүскомнуң ажылдакчылары чугаалажып органын хөй удаа дыңнаан мен. Шүүмчүлел кылыпкан кижилерни истеп-сүрер, оларны кабинединге эккеп алгаш, конфет эдинге-ле киреп чугаалап-даа түүр кижилер барла чорду. Дарганың шаа мындыг халалыг ажылаашкынын сойгалаан чугаалар ол-бо черлерже шуужүп эгелээнинің бир чылдагааны-даа ында.

Бир-тээ ынчыг болганда, маңаа тодаргай чижектерлиг, дарганың килениг сезүн, аарышкылыг аксын дыңнап мага ханган, ынчалза-даа дарганың «шелиптерин» билир болгаш, ажылдап орар ажылынга артын каарының арга-хоразын бодааш, чүрээнге шыгжап чораан хомудалдарын корреспондентиге ажыт-чыжыт чогу-биле ак саазынга бижээн-даа, аксы-биле чугаалаан-даа кижилерниң берген үүлдерин кысказы-биле киирип каайн.

ӨШКУ-СААР САЛЧАК:

— 1986 чылда «Шын» солунга «Шүүмчүлел кызарга болур бе?» деп эгелиг чугааамга К. С. Дилакты шүүмчүлел бижээн кижи мен. К. Дилак шүүмчүлелдиг санал-оналга конфет удур кижи. Ооң адының кырынга шүүмчүлел кылыр болза, ол кижини шуут көрбестээр, ажыл-агыйындан кызар-кыяр, эрге-дужаалын ажыглаар дарга деп билир мен. Ону бижээн ужурум мындыг. 1986 чылда ревизия түннели чугаалашкан хуралга К. Дилак бодунуң эрге-дужаалын ажыглап алгаш, 1200 рубльди кандыгдаа документ чокка чарыгдал ордери-биле алганын база ооң соонда унты идик апканын шүүмчүлээн кижимен. Ооң бээр-ле К. Дилак мени ала караа-биле көрбестээн, ынчангаш чон арازىнда кара чыныс «кара каарган» деп хоп-кочуга киргеп ол.

Кара-кыс Чүльдүм, райкүүскомда партия эге организациязының секретары:

— К. Дилак ооң адының кырынга шүүмчүлел кылыпкан кижилерни көөр хөөнү чок апаар, кызып-кыяр, оларның четпезин коптарыксаар дарга-ла болгай. Партия кежигүнүнүң дадывырын каш катап сагындырбаан шаанда, төлээр эвес. Райкүүскомда партия эге организациязының 1989 чылдың сентябрь 15-те болган отчёт-соңгулдалыг хуралында коммунист К. Дилактың кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевейн турарын шүүмчүлээн. Шынап-ла, коммунист К. Дилак 1989 чылдың июнь, июль айларның кежигүн дадывырын каш удаа сагындырып келгенинің соонда төлээн. Партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралы болур мурнуу чарыында коллективте бүгү коммунистериниң болгаш кежигүн эвес ажылдакчыларның ортузунга анкета тараткан турган. Кежигүн дадывырын үргүлчү-ле озалдадып төлээр, партия хуралдарынга бо-ла озалдан келир азы шуут келбейн баар коммунист К. Дилактың хууда херээн партия хуралынга чүге сайгарып көрбейн турарының дугайында айтыыглар хөй турган.

— 1986 чылдың январьда эргелекчивис пенсияже үнген. Райкүүском даргазы К. С. Дилак мени келдирткеш, тур када эргелекчилеп ажылда дээн. Мен ынаавайн турумда-ла, бодунуң эрге-дужаалын ажыглап, «Мээң кадайымны өөредир сен, ол-ла-дыр» дээш, кадайы К. К. Дилакты районнуң социал хандырылга килдизинге бухгалтерлеп каан Бухгалтерия ажылы билбес кижи-биле чартык чыл хире хилинчектендим. Ыдыжыл чадап кааш, партия райкомунуң секретарынга-даа кирип турдум. Ону билип кааш, К. Дилак мени кел дээш, «Чүге ынай-бээр кирип, хоптанып турар сен. Эргелекчилеп шыдавас эвес сен. Мээң кадайымны кызып үндүрер деп турарың ол-дур» дээш конфеттуунуп турганын черле утпас мен — деп, районнуң социал хандырылга килдизинин эргелекчизи солуннуң корреспондентизинге хоолдап чугаалаан.

Удуртукчу, коммунист К. С. Дилактың бодунуң адының кырынга шүүмчүлелге кайы хире хөөнү чогун мындыг чижектер база балыткаар.

А. БЕГЗИ — районда радиодамчыдылгазының редактор-организакчызы:

— Партия райкомунуң бюрозунга чугаалашкан айтыыглар талазы-биле материалдарны тус черниң радио дамчыдылгазынга болгаш СЭКП райкомунуң органы — «Партийжи амыдырал» хана солунга бижип ооң күүселдезин шүүмчүлеткен удуртукчу коммунистерден негеп, оларның хеныыдан радиога дамчыдып, хана солунга бижиир кылдыр чурумчуткан чүве. Ындыг шүүмчүлелдиг материалдарга харыы бээрин райкүүском даргазы К. Дилактан база райкүүскомда партия эге организациязындан негеп, айтыып турган мен. Коммунист К. Дилак мээң ол чөптүг негелдеримге харыы бээр хамаанчок, харын-даа партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолга хомудап, «Шак бо Адыг-Түлүш Бегзи партия райкомунуң бюро кежигүнү, райкүүском даргазы кижи мээң ат-алдарымга халдап, чон мурнунга бужартадып туруп берди. Ынчангаш А. Бегзиге кандыг-бир хемчег көргүзер, ол ажылындан хостаары чугула» деп айтырыгны каш удаа тургузуп келгей.

Кижи бодаарга А. Бегзи айтырыгны шын көдүргей. Ынчалза-даа удуртукчу, коммунист К. Дилак ынаавар туразында аажылап турда, райкүүскомда партия организациязының мурнунга бо айтырыгны А. Бегзи чүге тургуспаанын? Азы база-ла ажыл-агыйын оскунуптарыдан корткаш, айтырыгны көдүрбейн барганы ол ирги бе?

«Шүүмчүлелдиг саналдарны күүседир талазы-биле улус депутаттарының район Соведениң күүскомунуң ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында» күүском даргазы К. С. Дилактың илеткелин СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң 1987 чылдың сентябрь 17-де болган бюрозунга чугаалашкан турган. Ынчан болган бюроның доктаалында айткан шүүмчүлелдиг саналдарның күүселдезинин дугайында коммунист К. С. Дилактың отчёдун СЭКП райкомунуң 1988 чылдың май 20-де болган бюрозунга дыңнап чугаалажып турда, санал берген коммунистер мындыг шүүмчүлелди кылган.

В. С. ДОНГАК — Мугур-Аксы ортумак школазының директору:

— Райкүүском даргазы удуртукчулар артынга көстүр-көзүлбес ыйыдыышкын кылыр, улустарны үскүлештиреиин бодаар. «Дидир-дидир-биле» ажылдаарынга ынак кижи.

К. С. БОРАРГАН — хой жу, партия райкомунуң бюро кежигүнү:

— Күүском даргазы тыа таашкыдан уштунмаан. Чон мону эскерип, бөдүүн кадарчылар безин чугаалажып турар апарган. К. Дилактың талазындан шүүмчүлелге удурланыр үүве бар. Ол чүге читпезил? Эрткен чылын бюрога бо айтырыг база кодурлуп турду. Партия талазы-биле шыңгыы доңгудар деп саналлыг мен.

А. С. Самдан — СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү:

— К. С. Дилакты ажылындан хостаар.

СЭКП райкомунуң бюрозунуң доктаалында айткан хемчеглериниң күүселдезин четпес организастап, контрольдап келгеи дээш К. С. Дилакты партия талазы-биле **шыңгыы доңгуткан.**

Ам партия райкомунуң 1989 чылдың сентябрь 27-де болган бюрозунуң доктаалы-биле номчукчуларны кысказы-биле таныштыраал. «1989 чылдың сентябрь 6-да № 208 «Шын» солунга үнген «Түннел чок ревизия» деп матеоналга хамаарыштыр айтыыглы чугаалашкан. Партия райкомунуң бюрозунуң доктаалында мынча деп бижээн. «Удуртукчу коммунист К. С. Дилактың харыысалга чок чоруун илереткен материалды «Шынга» 1988 чылдың февраль 4-те райкүүском бухгалтери (ам эмнелгениң бухгалтери) Өшку-Саар Салчак бижээн. К. С. Дилак сан-хөө айтырыгларына хажыдыышкыннар илерен кээрге, ооң тодаргай түннел үндүрбес, харын-даа сан-хөө чуруму үреп турган кижилерни шыңгыы харыысалгага киирер туржук, оларны камгалап келген. Бодунуң адынга шүүмчүлел кылган Ө-С. Салчак, Д. Идам-Сюрюн оларга база чуртталга-коммунал ажыл-агый будүрүлгезиниң ажылдакчыларының хомудалдарынга хамаарыштыр түннел үндүрбейн, харын-даа истеп-сүрер чоруктарга четкен. Д. Идам-Сюрюннуң хомудалынга хамаарыштыр СЭКП райкомунуң бюрозу К. С. Дилакка шыңгыы сагындырыг берген турган.

К. С. Дилактың кадайы коммунист К. К. Дилак тускай эртемниң дугайында кандыг-даа документ чок хирезинде, үр үениң дургузунда эмнелгеге ажылдап келгениниң дугайында хомудалдар хөй келгениниң соонда, чүгле тур курс дооскан херечилелдиг болган. (**Редакцияның тайылбыры:** Бо материалды бижиир мурнунда республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы О. К. Ондар-биле харылзашкан бис. Күнзенмаа Куруевна эмчи талазы-биле дооскан тускай эртеми чок, а эмчи сестраларының тур курузун дооскан дугайында шынзылгазы бар бээрзин ол удуртукчу балыткаан).

Коммунист К. С. Дилак эмнелгеге ажылдап турган кадайы К. Дилакты райкүүскомнуң социал хандырылга килдизинге бухгалтер кылдыр хүлээп алган. Ол аңаа чеди ай ажылдаан. Амгы хүннерде эмнелге шүүмүнде («Сайзанак» уругларының эки-бак чугаазын ыныаар чаң база тыпкан. Бир-ле ажыдыпкаш, кулак салып орарга, райстат ажылдакчылары ооң дугайын чугаалажып органын дыңнап кааш, ол килдистин ажылдакчызы Е. Ондарны садигиниң эмчи сестразы) катап ажылдап кирген. К. К. Дилактың эмнелгеге ажылдаан стажын үзүктелишкин чок кылдыр улуг эмчи турган Д. С. Успун меге бижилге кылып бергениинден ам К. К. Дилактың стажы үзүктелишкин чок апарган. Шак мындыг меге бижилгениң түннелинде хөй чинигелдени ап келген. (коммунал ачы-дузазы — чырыкты, одаар үүлдү, бажың хөлезизин төлевейн келген. Эмчи талазы-биле ортумак тускай эртемниг специалист кылдыр санап турарындан шак мындыг халас ачы-дуза чедиотнин турар).

К. С. Дилак партия Уставын хажыдып, партияның болгаш күрүненің сагылга-чурумун үреп, кадайының күш-ажыл дептериниге баш удур сагыштыы-биле меге бижилге кылганын чажырганы дээш **шыңгыы доңгудар».** Бо дээрге партия райкомунуң бюро доктаалында бижиттинген документ-тир.

К. С. Дилактың хамыкты хайындырып, хараачыгайны ужудуп турганының бир мындыг чижээ база бар. Күүском даргалап турар шагда ол ооң кабинединче «селектор» кииртип алган. Удуртукчу кижиге ол херек харын. Ынчалза-даа кылыр ажыл тыпаан чүве дег, ажылга келгеш, ооюн күүскомнуң бүгү килдистериниче ажыдып кааш, ажылдакчыларының эки-бак чугаазын ыныаар чаң база тыпкан. Бир-ле ажыдыпкаш, кулак салып орарга, райстат ажылдакчылары ооң дугайын чугаалажып органын дыңнап кааш, ол килдистин ажылдакчызы Е. Ондарны кабинединге келдиртип алгаш, чаа-ла «чунар-бажыңнаткан». Ол чүл? Хамааты-ларның хостуг эргезин кызып-кыйганы ол эвеспе? Күүском даргазының «чогаадыкчы» чоруунуң түннелинде райкүүском ажылдакчылары бажыңнарына безин чугаалажырда сымыранып чугаалажыр апарган турган деп дыңнаан мен.

— Райкүүском даргазы турган К. С. Дилак партия райкомунга болур хуралга мени камгалаар сен дээш дилеп, мени будулдуруп туруп бээрге, чүвенин ужурун билбейн баргаш, К. С. Дилакты шыы эвес камгалап турган болган мен — деп, шериг албан-хаакчы, район Соведениң депутады С. Мовсесян солуннуң корреспондентизинге чугаалааныи маңаа киирип каары черле артык эвес боор.

Райкүүском даргазы К. С. Дилактың ажылында шак мындыг четпестерни илереткен чагаалар ол-бо черлерже шуужүп туруп бээрге, коммунист К. С. Дилактың хууда херээн партия райкомунуң бюрозунга көөр ужурга таварышкан. Ынчангаш күүском даргазының албан-дужаалындан хостаар дугайында билдириишкинни К. С. Дилак бижиир ужурга таварышкан. 1989 чылдың сентябрь 22-де болган Мөңгүн-Тайга район Соведениң тоску чыыжының онгу сессиязынга организастыг айтырыгны чугаалажып көргеш, К. С. Дилактың билдириишкининге үндезилээш, ону 1989 чылдың сентябрь 22-ден эгелеп райкүүском даргазының албан-дужаалындан хостаан.

Манай-оол ОЮН.
(«Шыныың» тускай корр).

РЕДАКЦИЯДАН:

Партия райкомунуң 1989 чылдың сентябрь 21-де болган бюро хуралынга К. С. Дилактың ажылының дугайында чугаалашкаш, бюро мындыг доктаалды хүлээп алган турган: К. Дилактың хуу херээнге киир биживишаан, ажылындан хостаар дугайында айтырыгны район Соведениң сессиязынга киирер. Ындыг доктаалды хүлээп ап тургаш-ла, партия райкому, ооң бирги секретары В. Д. Хемер-оол болгаш бюро кежигүннери коммунистиң адынга төлеп чок чорук кылып, партия Уставын хажыдып, партияның болгаш күрүненің сагылга-чурумун үреп, кадайының күш-ажыл дептериниге меге бижилге кылганын чажырып турган коммунист К. Дилактын хөөрээн чымчаткаш, харын-даа ажылдан хостаар дугайында билдириишкин бижиттирип алганы база элдеп. К. Дилактың келир үезин, амыдырал-чуртталгазын бодааш, кээргээн сеткил-биле ажылдан хостаар дугайында билдириишкин бижиттирип алган дугайында партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолдуң база бюро кежигүннериниң агартыныышкыны оларның партийжи быжыг туруш чогуи, принципиалдыг эвес болганын хөөчидип турар.

К. С. Дилак шүүмчүлепкен солунну партия өбкомунче, Дээди Советтиң Президиумунче болгаш Министрлер Чөвүлелиниче хомудаарын ам-даа уламчылавышаан, Ооң шүүмчүлелге удурунуң бир бадыткалы база бо. Бо талазы-биле чогуур үнелелди ооң ажылдай берген черинин коммунистери бээр ирги бе?

Шоодуглар

БАШТАК

Баштак билбес кижини чартыын дүмбей карацгы хөме алган айга түүлдеш деп болур.

Угааны чер албас кижи баштак-даа билир шаа чок. Долгандыр амыдыралга өөруп, каттырып чорзунда, ол бөза сеңээ ынчаар хамааржыр.

ЧАРЛАЛ

«Прогресс» деп идик фабриказынга бедик мергежилдиг быжыкчылар, даараныкчылар, хептекчилер дарый херек, ол ышкаш ногаа баазазынга керээ өзугаар ажылдаары-биле конструкторлар, модельерлер база херек.

ТЫВА БЕРГЕН

Сидоров Петровка мынча деп хорадаан:

— Кандаай кижи сен, эш. Кажарлава. Мен ийи туйбу дажыр турумда, чаңгыстан-ла турар, түге ыпдыг сен?

Петров Сидоровче көргеш, мынча дээн:

— Бодуң харын чакар сен: ыяап-ла ийилеп дажыыр, хөй катап маңнаарындан ышлагзыларың олдур.

КАРААМ ЧЕТПЕС

— Тарас, чолаачыга түге өөреник албас сен, эки ышкажыл?

— Караам четпес... Херим кырында бора-хөкпеп олур, көрдүң бе?

— Ийе, көрдүм.

— Ол-дур харын, а мен көрбейн-дир мен.

Кыска одуруглар

Баштактарга апрель 1-де бүзүрээри берге, а карак чаакчыларынга — бүдүн чыл дургузунда.

Баштак билбестерге чылда бир катап болур каткы хүнү безин хөйзүмээр ышкаш сагындырар.

Четпестер-биле демисежирде баштактаныр турган түге болза, баштактанырларының өртек-үнези та кайы хире болур ыйнаан.

* * *

Күзээнин шуптузун чедип албаажеге чедир, ол бодуңуң хөрээн шанчып келген.

* * *

Түгле саазын очулдуруп орар кижини очулдурукчу деп болур бе ынчаш.

(«Хөглүг петит» деп шоодуглар номундан.)

Сонуургап номчуңар

ТОГДУ КУШ

Тогдуның салым-чолу — бистиң түвени чедир бодап билбеминстин, культуравыстың кудузунун, түгле чаңгыс хүнү бодап чурттап өөренип калганывыстын көскү херечизи-дир. ССРЭ-де бо куштун шиити саны 4 мүндан ашпайн турар дээрзинге бүзүрээри берге, а бистин чурттуң девискээринден дашкаар ооң саны түс ашпайн турар.

Тывага тогдуның санының хеп-хенертен кызырылганы 40 чылдарының төнчүзүнде билдинип келген, а Хакасияга ооң-даа эрте.

Амгы үеде тогдуның «төрээн бажыңы» ыылдыр кандыг хову турганыл деп түүлду тодарадыры берге. Тывада болгаш Минусинск ыйгылаанда бо хову кужун ынрахаая көрүп болур. А кажан шагда тогдуның саны бо черлерге аажок көвей турган. Тывада ол куштун уяларын амдыгаа чедиг көрүп болур, а Абакан, Шира ховуларында уялаайн турар деп чугаалап болур.

Тогдуның санының кызырылганы 50—60 чылдарда ону автотранспорт-биле сыыртап турган төтчегленинде. Ховуларын кур черип аңдарып, көдээ ажыл-агыйга химижидилгени ажылган эгелээни база улуг салдарлыг болган. Ооң аңгыда тогдуның санының кызырлырынга ооң биологтуг онза талалары база киржип турар. Кыс тогду 3-4, а эр тогду 5-6 харлыында үре-төл бодарадыышкынынга киржир. Ийиден хөй чуурга чуургалавас.

ООЧУРГА 20 ЧЫЛ

Социологтарның бадыткап турары-биле алыыга, совет кижи амыдыралының дургузунда оочурга 20 чылды чарыгдап турар. Оочурнуң чылдагаанарын бо хүннерде шинчилеп турар болгаш ооң дугайында хөйну бижип турар. А херек кырында амгы үеде кандыг-даа чүүл дээш оочурларга каш-каш шактарны, чылдарны, он-он чылдарны эрттирип турар бис.

Кызылдың чурттакчылары чунар-бажыңнарга, садыгларга, ниитизин чемненилге черлеринге хөй үешакты чарыгдап турар. Бажын, телефон оочурунда турарлар он-он чылдарда манап турар.

МУРНУКУ ЧЕРДЕ

«Тыва даг-дүгү» комбинат республикада эвилел ужурдузалыг үлетпүр бүдүрүлгелериниң эң-не баштайгызы. Ооң бирги эзлчээ 1964 чылда ажыглалга кирген. Комбинаттың өртээ Ак-Довурак — Абаза автоорук-биле кады 100 млн. ажыг рубль болган.

Сөөлгү үеларге чедир «Тыва даг-дүгү» комбинат план талазы-биле карылгалыг бүдүрүлгелерге санадып келген.

Даг-дүгүнүң пос-таавы сорттарының шыгжамырының талазы-биле Ак-Довурактың байлак тывыш чери Совет Эвилелинде мурнуку черни эзлеп турар.

Артур ХЕРТЕК.

ШААЖАҢ АЯКТАР

Баштак аян-биле

Мерген Бадыевич ай эгезинде барыын районнарның бирээзинче сургакчылаар апарган. Чогум кандыг ажыл-херектерни бүдүрер мен дээрзин ол ыяк билир кижи. Бо удаада база-ла мал-маганның хүр кыш ажып турарының дугайында айтырыглар сайгарары-биле ооң сургакчылаашкыны холбашкан.

Аэропортка чедип келиргге, ынай-бөөр ужар дээннериң арбыны хөлчок, чамдыктары дүүнгү-ле пассажирлер дээрзи илдең, чедер, баар черлериниң аайы-биле бөлүглежип алгылаан, ол-бо чүүлдер дугайында хөөрешкилээн, а чамдык шагзыраанар саңгайларда «чыргал сүгнүн» салыпче барыксаанган, чыңгыраа бергилээн, чарлакчының үнүнден сырбаш кыынгы каап олургулааннар.

— Экии. Мерген Бадыевич? — дизе-ле, ооң таныыры бир аныяк журналист кыс уткуштур базып келген.

— Экии! Кайы чүкче ужарың ол, Омак? — деп, Омакмаанын адын ам кыскалады, а харын-даа чассыды адаан.

— Барыын талаже, а силер? — деп, өде-чара кыс удур айтырган.

— Мен база-ла барыын талаже ужар мен. Оруувус чаңгыс углуг-дур бис, дом. Аалыңга, аалыңга даадым, аваң сутта база баар сен ыйнаан? — дээш, Мерген Бадыевич ынай-бөөр эрестиг көргүлээн.

— Ыяап-ла баар мен. Багай авазын ол бөөрге кайын боор. Харын туткан чүвем хөй. Силерге эмеглештирип алырымда амырадым, Бадыевич — дээш. Омакмаа шыырак ишкир барбажыгашче көрген.

— О, оо! Аалчы кижи ышкажыл сен? Сартык четтирер дээн кижиге чүнүдаа чүүктедип кагза, шыдажыр апаар. Деңге чораанның деми чаңгыс дээр болгай, дуңмакым — дээш. Бадыевич шагынче көрген.

Удаткан чок чарлакчы кыс оларның ужар-хемезин чиңгежек, хоюг үнү-биле чарлай каапкан.

Демги барбажыгашты Бадыевич сегирип алырга, аары бир-ле коргулчунзут, ол хирезинде иштинде шил ышкаш савалар аяар даг-жааннар. Бо-даа чугула чүүк-түр эвеспе дээн сеткили-биле Бадыевич барбажыгашты ийи холдап сегирип алган.

Ужар-хемевиң чалгыянары агаарга эжинмишаан, хүн ажар чүүче согуннаалып орган. Чедер черинге чедир ындыг-ла талыгыр эвес, а шак хире ужудардаа болза, Бадыевичиний дүүн кежээ чоглапканы «бичии чүвези» соок кара дер боop, эзт-кежинде чымынайнып чораан. А күжүр Бадыевич удаткан чок-ла шагынче көрүп каап, аар барбажыкче идегел-биле карак уштап каап чорда, ужар-хеме сирлеш ыылдыр шөлду шимчедипкензиг, черде хонупканының кедээзин бере каапкан.

— Менди-чаагай-ла ужуп келдивис. Мырыңай-ла чайгавады. Чамдыкта дуу сыынар кырынга... — дижип, кады келгеннер ооруушкулуг тарап турганнар.

— Че, эки келдинер бе, Бадыевич! — деп, Омакмаа оон айтырган.

— Чүгээр келдим. Ынчалза-даа... — дээш, улус дыңнап каптар дээзиг, Бадыевич шак дүшкен.

Омакмаанын дөргүл-төрели багай бажың иштинге сынмас хире улус болган. Ооң кадында угбалары, честелери, акылары, чаавалары бис-даа дижирлер бар.

— Шайлап көрүңер. Ырак-узактан үнген улус суксаан боор силер — дээш. Омакмаанын авазы сүттүг шайын баштары аъш-чемин стол долдур дегпкен хөөреп турган. Бадыевич чөкпектиг чиңгетараның кырынче ийи катап шай кудуп алгаш, оозун аартап олурда, Омакмаа туп-тура халааш, аар барбажыкта берген.

Мерген Бадыевич оскелер-биле бир дөмей ону сонуургай берген.

Барбажыктан ужулган саазында ораап каан бир дүрүг чүвени чазарга-ла шаажаң аяктар!... Дөрт дүрүг шаажан. Бир дүрүгделе, он хире аяк. Дөртен хире шаажаң аяк аар болбайн канчаар!

Омакмаа ол-ла бүгү шаажаң аяктарын авазынга, угбаларынга, чааваларынга чоргааралдыг үлеп бергеш, дедир стол чанынга келгеш, аякта сүттүг шайын аартай берген.

А бажың иштинде хөй-ле херээжен чоп демги шаажаң аяктарны чарашсынып, сонуургай бөөрге, эрлер база-ла оларның талазында барганнар.

Деңге чораанларының деми чаңгыс, бо шаажаңнарны маңаа мен экелчин бердим чоп дээзиг, Мерген Бадыевич дер-бузу шаагайны берген шайлап олурган.

Монгуш ТУМАН-ООЛ.

ЧЫЛАН ЧЫЛДЫ ҮДЕП ТУРА...

Меи Чылан чылдың шагаа байырлалының будүүзүнде тыва кидис өгге төрүттүнген мен. Ооң бөөр чылымның таптыг-ла дөрт дугаар эргилдези февраль 25-те дооступ, бодунуң эөлчеглиг эргезин Аът чылче дамчыдып берип турары бо. Ынчангаш ак Аът чыл февраль 26-дан эгелеп долу эргезинче кириптер. Бичиимде өгге келген улуг улус авам-ачамдан: «Оглуңар каш харлыг апаарды?» деп айтырарга: «Чылан чылда төрүттүнген оол бо» — деп харыылааныи бо-ла дыңнаар турдум. Ол үеде чылан деп сөстү дыңнаарга чииртим-даа, коргунчугдаа ышкаш сагындырар турган. «Чыда өлүр чылан эвес» деп улустуң чугаазын дыңнааш, ооң утказын билбес турдум.

Чылан чылдыг кижи чылан сокпас, балыгланган чыландан хан көөр болза багай болур дээн чугааны каш-даа дыңнаан мен. Чыланны хенертен белиннедип, аңаа айыыл-халак таварыштыра бербес болза, ол кымга-даа багай түве кылбас. Бойдустуң төлү болганда, ол бодунуң шаахирези-биле чоруур амытан-дыр.

Балдыр-бөөжек үемде кырган-авам ыяш киирил эккел дээрге та кажан, чежен чыып, бөлүп каан түве, шала черзилени берген бөлүк будуктарны бөлехаара куспактап алгаш казанак бажыңчыгаштың эргинин артап чорумда, бөлээмде бир-ле соок түве билдине берди. Көрүптеримге куу, узун чылан дырбалайнып чор. Кортканымдан кышкырыпкаш, ыяжымны кырган-авамның баарынче шыдаапкаш, түве халаанымны безин эскербейн барып-тыр мен. Соомдан сүрүп, халып көөр түве дег, кайы ырактан дедир харап алган тур мен. Бажыдан кырган-авам үнмес боорга кайгап-даа. Үрдаа болбаанда узун сөөскен даңзазы-биле кочалын кыңгырадыр дагжадып чораш, чыланны эргинден үндүр чаларадыпты. Кырган-авамның чыландан кортпазын, мал-маган эвес ынчаар үндүрүптерин кайгап, чоокшулап чеде бөөримге: «Бөөр дыңна, сээң чылың Чылан болгай, үш-үдүрүм оолдар өттүнүп, ооң-биле аай-баш чок бериштейн чор. Чазын баштай ужул келген дээлдигенге мынчаар йөрээп чор: «Делегейни десиндир, октаргайны одуртур ужар ораи-тандымның кужу бо чайын менээ узун-курт көргүспейн көр». Ийе, бичии шаамда ол кушту көргенимде ынчаар чалбарып чораан үем-даа турган түве...

Чамдык кижилериң төрүттүнген чылдарының дугайында Азия чурттарының календарындан ушта бижээн очулгаларны, тайылбырларны номчуурга аажок солун. Кижи кайы чылда, кандыг сылдыс адаанга төрүттүнген болдур, ол чылдың онзагай талалары ол кижиге шилчиир сүт дээш баар. Чижээ, Пар чылда төрүттүнген херээженнер дедир, чөрүү, бодунга идегээр, чүнү-даа канчан турган ашаан бодунга чагырып алырынче чүткүүр деп суг тайылбырлаан боор.

А Чылан чыл — мерген угаанныг, түве эндерес, чура-сорулуг. Ол чылы төрүттүнген эрлер — изиг, уян, чымчак, аас-дылга алдыртпас болур, а херээженнер — чараш.

Сарыг өөнүг Чылан чылды үдевишаан, үнүп келген Аът чылдың чоруу ылгын, чогунгур, аас-кежиктиг боорун күзедим.

Маадыр-оол АРТАА.

Эскерип көрүңер, чүү бар-дыр?

Эйдар ОХЕМЧИКТИҢ фоточурумалы.

СЕС ДУГААР БААЛЫК

Тоолчургу чугаа

Сарыгбай чүгүрүк Хүреңаскыры-биле кадыр кашпалдан андарлы бөөрге, ооң кожазы Маганбайның ала-чайгаар-ла ишти-хөңнү хей-аът кирип, сеткили хана берген. Маганбай бодун өлдепсинип, кайгап калган: ооң мурнунда ол Сарыгбайга адаргап чораан эвес. Харын-даа өске кожалары ишти чарылгыже ооң бодунга адаргаарлар ышкажык. Херек кырында ооң мактанынпкы дег үзү-даа бар-ла болгай. Безин чадаарда Маганбайның кадайы өске сөөк кижи, ооң хараазында ол бодун бир янзы, онзагай ап чоруур, а таныш-көрүштери чер-черде эңдерик. Кадайынга шынчы. Хөй акшатөгерикти күжү-биле ажылдап ап, аас-кежиктиг амыдыралынга өпейледип, чыргап чоруур-дур.

Ынчалза-даа Маганбай бодунуң Сарыгбай ышкаш аас-кежиктиг эвезин бөгүн кээп билип каан: чадаарда чаңгыс баалык безин ажып шыдаваан. Түге дизе ооң өгбелериниң дамчып келген уксаалыг аъзы чок, а Сарыгбайның байыыргаптар түвези чок бол, ооң сүлдезин көдүрүп чораан чаңгыс-ла чоргааралы, чеди ада ажылдыр дамчып келген хүрең чылгызындан арткан дың кара чаңгыс аскыры-ла болгай. Ол дээш кожазынга адаргалын херекке албайн чораанын, а кажан Сарыгбай озал-ондакка таваржы бөөрге, бодунуң өөрүй бергенин Маганбай ам кээп угаанынга шыварааш кылдыр бодай каапкаш, улуг моң-биле бажынче кайтырыпкан дег угаан-куду карацгылаш дээн. Маганбайның хорецгизи хөй-даа, садып алган аъттары-даа эңдерик. Ынчалза-даа бир дугаар баалыкты ажып ора, аъды тайгаш ужуптарга, ол-ла черинге хөөкүй аътты өлүр кымчылап каапкан-на болгай. Изирниккен боду Баалыктайның сымыранының херекке албайн барган. Элээн үе эрткенде, ол сымыранығны ам-на база катап тода сактып келген. Ынчалза-даа чүгле чүвениң холу эртип калган дээрзин ол миннир ужурга таварышкан, чүге дизе бажының мөзүинде чүгле түккүлээр ол-ла. Баалыктайның кеземчези кезээмөңгеде хилинчек бооп, ийнчаңгыс баш чарылгыже, кастыктарынга хан-дамыры-биле кады ырмасынчыг күштүг соп, сагындырып кээр:

«түн-таң-тик,
түн-таң-тик,
түн-таң-тик...»

Сарыгбай ол хүн, чүге-даа каразывайн, Чүгүрүк-Хүреңни өзертээш, хеймер оглу Чеченбайны мурнунга ушкарып алгаш, аалдардан шайлап ижип, таныш-көрүштерин эргип чораан. Барлыктыг ховуга чортуп ора, оглун эргеледип, ооң бажын чыттагылай каап, сеткили ханып, таалап чораан. Хенертен Чүгүрүк-Хүреңни тура дүшкеш, кулактарын сүвүрээртип, бүткүр боду сирлеш дээн. Чоогунда аът ыылгырганы дыңналган. Чыраа аразынан эл кырынче аскыр өөр чылгы үнүп келгеш, кезек кадар оъттуг ийде көктү үзе соп, көйүредир дайнап чий берген. Чүгле чаңгыс хүрен кулунчак адашкыларже чоокшулап келгеш, мойнун сунупкаш, думчуун эде-хере тынып, чыдыыргап, караан аларты көрүп, сонуургап эгелээн. Сарыгбайга ындыг кулунну бир-ле черге дыка-ла көргензиг болган. Ийе, тос чыл бурунгаар Хүреңаскыр төрүттүнүп келгенде, шак-ла ындыг турган-на болгай. Дешкилей бергенде суг незин ажа халыыр чыгыы шуран турганын Сарыгбай ам-на сактып келген.

Адашкылар дөңгелик баарында, шык кыдыында аалга келген.

— Па, бо адашкылар-дыр ийин моң. Че, кайыын бөөр келдинер, кайнаар чедер силер? Хаа, бо эрниң шыыраан, карааның шовза деп түвезин.

— Силериниң чылгыларда хүрең кулун бар-дыр, кайы аскырның оглу ирги? — деп, Сарыгбай дораан-на дорту-биле чугаанның аянын өскертипкен.

— А бо сээң Чүгүрүк-Хүреңиң эвес түве бе? Энир чылын алаакка бо чылгы-биле кады чайлады чоп...

— А мен кулунумну силерге канчап берип шыдаар кижи мен? А сен Чүгүрүк-Хүреңни өске кижиге бериптер шаақ бар бе ынчаш?

...Сес дугаар баалыкты сеңээ берейн, сээңин болур! Чүмү-биле ап ал, а хүрең кулунчакты мээң оглумга бөөр сен.

— А?! Сес дугаар баалык?! Мээңии болур! Мээң?!

Өгнүң эр ээзи тыныжы бачыдап, карактары аларацнап, дөжээкиг баарынче моорап барып дужер часкан...

Сарыгбай дээрзи ада-өгбелериниң дамчып келген беш баалык өнчүлүг чораан. Чүгүрүк Хүреңаскыр беш харлыында алды дугаар, чеди харлыында чеди дугаар баалыктарны ажа халып, ажыдып, көкпалап каан түве-дир. Дүүн ол оглун бодап, адаөгбелериниң чагыын сагып, Хүреңаскыриың уксаазы читпезин дээш, сес дугаар баалыкты Торгундайга айтыпкан, а оозу бүзүреп чадап, улуг кежиктиг тевинн уун шыдавайн, далып, моорап чытканы ол.

Хувураан кудай ол дүне кудуушкуннуг чаъзын чаап, кызаңайнып, ыда-мында чайырадыр чаңнык дүжүрүп, диңмиреп тура хонган. Эртен Сарыгбай үнүп кээрге, күжүр Хүреңаскыр баглаажында бажын савап каап, ораныр, девиржип турган. Кажан-даа Хүреңаскыр ындыг чараш турбаан боор...

Хүн өрүлеп келген. Дээрде чаңгыс-даа булут чок, Түгле Барлыктыг ховузундан каъттаашкак-каъттаашкак, аккак түвелер хайынган-даа дег хүн херелинге кылаңдырып, баалыктыг даглар ындыыче шыварааңадып эрте бергеннер. Сарыгбай серт дээн. Дүне база Баалыктайның сымыранының дыңнаанын сактып келгеш, демги ак-ак түвелер дээрге-ле ооңна болгай дээн бодал ооң бажынга чык дээн.

Хенертен дирт дээн соонда: «Че, хак, капчалдын, чоондуң, Сарыгбай!» — дээн Баалыктайның сымыранығы дыңналган. Баглаажын черде ушта тыртар чыгыы Чүгүрүк-Хүреңаскыр ийи бут кырынга тура халып келгеш, ыяңгылыг кылдыр киштеп, чер, дээрни сиртиледи тепсени берген. Чеди дугаар баалык кырынче үне халдып кээрге, ынаар-ла шала бедикте, туман, булут, боран аразында сес дугаар баалык костүр-көзүлбес кылайып чыткан, а ооң бетинде, кыырында, ындында чер-биле дээрни тудуштурган шилдегер көк үш каът каналар сооланнап, Сарыгбайның караанга илдигин көзүлген дег болган. Бир дугаар хананы күжүр хүрең чиигги-биле чире шаап үне бөөрге, чиргилчин дег бырлаңайнып, черже төктүп бадып, чиде хона берген. Ооң ынайлаан тудум кадырберти дам барган.

Сарыгбай аъды-биле үш дугаар хананы дөңгүп-даңгып ол ап, чанчарылдыр шаап эрте бергенин билир. Ооң соонда караанга шалбул хайнып мөөреп чыдар Баалыктайның мага-боду, ооң коргуп моңгдээн карактары хензиг када шыварааш дээн.

Карак чивеш аразында чыыткылаш-карацгылаш дээн соонда, Сарыгбай аскыры-биле карацгы ханы тамы иштинче дүжүп бады барганнар...

Сес дугаар баалык кырында сөгедей олурупкан, узун сөөскен даңзазында таакпызын тыртып каап, Торгундай ац-менниг, арга-каскактыг тайгаларны, карак четпес делгемнерни ооң ындында чалгып мөөреп чыдар, ужукыдыы көзүлбес далайны магадап, сеткили ханып, көрүп-ле, көрүп-ле орган...

Хүнээректиг мөөсте аскыр өөр чылгы оъттап чораан. Ооң чанында хүрең богбаны мойнундан куспактап, эргеледип, чыттап каап, балдырбөөжек оол чылыг хүнүң херелдеринге амырап, каттырымзап алган туруп-ла, туруп-ла турган...

Виктор ЧОПТУН-ООЛ.
Москва.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Никарагуа ансамбльдиң концерти. 9.45 «Америк провинция». Барымдаалыг фильм. 2-ги фильм. 10.45 Кижи. Чер. Октаргай. 11.45 Тиилелгенин 45 чылынга. «Капитан С.». Уран-чечен фильм. 13.10 Барымдаалыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 13.40 «Дириг амытаннар оранында». 14.40 «Спектр». 15.10 «Киржикчилер». 16.35 Улусчу чогаадылганын «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивали. «Риңмнер болгаш өннер». (Сирия) 16.55 — Делегей панорамазы». 17.40 Мультфильм. 18.05 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-буле телевикториназы 19.10 «Отель «Бертрам». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. А. Кристиниң чогаалын өзугаар. 21.00 «Ye». 21.30 Телескоп. 21.55 «Чүрээмге чугаалаан мен». 22.25 — 00.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда».

ЧИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 М. Кристалинскаяга тураскаатканы дамчыдылга. 9.35 «Когаралга таварышканнар хомудал чок». Уран-чечен фильм. 11.10 Депшилге. Информация. Реклама. 11.45 Бүгүдеге педагогика. 12.45 «Н. П. Старостиниин удур туруушкуну». «Бут бөмбүү чылдар өттүр» деп ном дугайында. 13.30 «Дүне ак аъттарлыг». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.20 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Мультфильм. 17.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Эзт одуруглары» деп телефильм. 18.20 Им Калер (скрипка) ойнаан. 18.30 «Ye». 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Гурченконуң киржилгези-биле хөгжүмнүг телефильм. 19.45 Спидвей. Делегей чемпионады. 20.15 «Тамчыктыг өдүнар, чаштар!». 20.30—00.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиязында.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: №№ 66, 67, 68 «Ерагаш» 13.30, «Лиге-ден» 13.00, «Амыдыралга ынакшыл» 11.00, 14.30, «Төрээн уруу» 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киночыныды 9.00, 12.00, «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгаданыының нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00, «Хоп Гильдон» 11.30, 13.30, 17.40, «Бир эвес мээн-биле кады эвес болуңза» 15.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Узамдыкчан өжээн негелдези» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хоп Гильдон» 10.00, 12.00, 14.00, 20.00, «Бир катап Америкага» 16.00 шактарда.

Культура-спорт комплекизи февраль 24-те 15 шакта «Кыш үделгезинин» театржыткан көргүзүлеринче чаган тур. Октябрьская кудумчузунга «Шагаа» театржыткан шолге февраль 25-те 12 шакта болур.

«Тыва систем» эртем-техниктиг топ болгаш «Монолит», «Грань» кооперативтер баймралды эрттирер.

Байырлаче кирип моорланар!

* * *

Тыва АССР-ниң ИХМ-те дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг истекчилер Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга ажылдаары-биле хереглеттинин тураг.

Ажылдаар күзелдиглер Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 18 бажыңның 114, 302, 110 кабинеттериге эртенгинин 9 шактан 18 шакка чедир келир.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Киллистер: ◆ партийн амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдвэ — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үвер
Хемчээли 2 парлалга
амалы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Шелтинкин болгаш Краснояркс кудумчузу, бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 381. ТС — 00449.